

BREVE DESCRITTIONE DEL REGNO DI MOREA.

Αφηγηματική ιστορική πηγή ή επίσημο βενετικό έγγραφο της Β' Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο;

Στα 1830 ο Ανδρέας Μουστοξύδης δημοσίευσε σε μετάφραση δύο φορές - την πρώτη στα γαλλικά¹ και τη δεύτερη στα ελληνικά² - το κείμενο μιας πολύ ενδιαφέρουσας ιστορικής πηγής που αναφερόταν στην περίοδο της Β' Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο. Ήδη στην πρώτη δημοσίευσή του ο ίδιος σημείωνε ότι το πρωτότυπο της μετάφρασής του περιεχόταν σε χειρόγραφο της βενετικής βιβλιοθήκης Querini-Stampalia και αυτό ήταν το μόνο πληροφοριακό στοιχείο για την ταυτότητά του, αφού κατά τα άλλα παρουσιαζόταν ανώνυμο και αχρονολόγητο, όπως και σήμερα μπορεί να το διαπιστώσει κανείς εξετάζοντας το χειρόγραφο που απόκειται στη βιβλιοθήκη αυτή.

Το κείμενο του πρωτοτύπου επιγράφεται *Breve descrittione del Regno di Morea*. Όπως δηλώνει και ο τίτλος του, πρόκειται πραγματικά για μια συνοπτική περιγραφή της Πελοποννήσου ως κτήσης των Βενετών, η οποία κατά το διάστημα 1685-1715 βρισκόταν στην κατοχή τους³. Στην *Breve descrittione* καταγράφονται με συντομία ποικίλες ειδήσεις που έχουν σχέση με τη διοικητική διαίρεση της κτήσης, την προέλευση, τις συνήθειες και τις οικονομικές ασχολίες των κατοίκων στις επιμέρους πελοποννησιακές περιοχές, τα παραγόμενα προϊόντα, τις πλουτοπαραγωγικές πηγές και τα μέτρα και σταθμά του κάθε τόπου, τα πληθυσμιακά και οικιστικά στοιχεία της κάθε επαρχίας, ενώ παράλληλα σημειώνονται και διάφορες άλλες πληροφορίες γεωγραφικού, τοπογραφικού ή και αρχαιολογικού χαρακτήρα. Στο τέλος του κειμένου παρατίθεται ένας στατιστικός πίνακας - ο Μουστοξύδης τον προτάσσει στις δημοσιεύσεις του - όπου αναγράφεται για

1. *Le Courrier de la Grèce*, n. 16, 15/27 Juin 1830.

2. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, αρ. 83, 22 Οκτ. 1830 και αρ. 84, 25 Οκτ. 1830.

3. Μη μας ξενίζει ο όρος *Regno*, τον οποίο οι Βενετοί συνήθως χρησιμοποιούσαν για να χαρακτηρίσουν τις πιο εκτεταμένες κτήσεις τους στην Ανατολή· έτσι στη βενετική πολιτική ορολογία συναντούμε ακόμη τις ονομασίες *Regno di Negroponte*, *Regno di Candia*, *Regno di Cipro*.

κάθε επαρχία (ή *territorio* κατά τη βενετική ορολογία) ο αριθμός των κατοικούμενων και των κατεστραμμένων χωριών, των μονών, των κατοίκων (σε οικογένειες και σε άτομα) καθώς και η συνολική εδαφική επιφάνεια κάθε επαρχίας σε *στρέμματα* και σε *campi trevisani*⁴. Φυσικά υπάρχουν και τα συγκεντρωτικά αριθμητικά σύνολα για κάθε ένα από τα τέσσερα διαμερίσματα (*provinciae*) της κτήσης καθώς και εκείνα για ολόκληρη τη χώρα. Όλα τα πιο πάνω αριθμητικά στοιχεία, εκτός από όσα αναφέρονται στη συνολική εδαφική έκταση των επαρχιών, αναγράφονται και στο καταλογόδην κείμενο της *descrittione*, εκεί δηλαδή όπου γίνεται λόγος για κάθε *territorio* ξεχωριστά. Εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς ότι στο στατιστικό αυτόν πίνακα περιλαμβάνονται δύο κατηγοριών στοιχεία: δημογραφικά, που σχετίζονται με την απογραφή του πελοποννησιακού πληθυσμού, και στοιχεία κτηματογραφικού χαρακτήρα. Είναι αυτονόητο ότι και οι δύο κατηγορίες θα πρέπει να έχουν άμεσα ή έμμεσα επίσημη βενετική προέλευση.

Η *Breve descrittione* του χειρογράφου της Querini - Stampalia δε δημοσιεύτηκε ποτέ ως σήμερα στο σύνολό της, δηλαδή τόσο το ιταλικό κείμενό της, όσο και ο στατιστικός πίνακας που το συνοδεύει. Ωστόσο από την εποχή των πρώτων δημοσιεύσεων του Μουστοξύδη χρησιμοποιήθηκε επανειλημμένα από τη νεότερη λόγια ιστοριογραφία της Β' Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο, είτε μέσω των δημοσιεύσεων αυτών, είτε ευθέως από το ανέκδοτο χειρόγραφο της πιο πάνω βιβλιοθήκης⁵. Ειδικότερα όμως η ιστορική έρευνα έστρεψε την προσοχή της στο στατιστικό πίνακα, ο οποίος από τότε δημοσιεύτηκε αρκετές φορές και μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις αποτέλεσε και αντικείμενο ιστορικής κριτικής. Πραγματικά, λίγο αργότερα από το Μουστοξύδη, το 1835, ο Λεοπόλδος von Ranke τον παρέθεσε στο τέλος του έργου του *Die Venezianer in*

-
4. Το *campo trevisano* ή *trivisano* αποτελεί βενετική μονάδα μέτρησης της επιφάνειας της γης που την εποχή αυτή χρησιμοποιούν οι Βενετοί στην Πελοπόννησο παράλληλα με το *στρέμμα* και το *campo padovano*. Έχει ακριβώς διπλάσια έκταση από το στρέμμα και υποδιαιρείται σε 1250 *tavole* έναντι 625 του *στρέμματος* και 840 του *campo padovano*.
 5. Πρόσφατα μάλιστα η ελληνική μετάφραση Μουστοξύδη υπήρξε αντικείμενο ανακοίνωσης στο Γ' Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών του 1985 χωρίς όμως ιδιαίτερη επεξεργασία των στοιχείων της βενετικής πηγής ή διερεύνηση των προβλημάτων προέλευσης και χρονολόγησής της. Βλ. ΣΠ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ, Πολιτειογραφικά της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη Βενετοκρατία (τέλη του ΙΖ' αιώνα), *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (Καλαμάτα, 8-15 Σεπτ. 1985), τ. Γ', Αθήναι 1987-1988, σ. 208-216.

*Morea 1685-1715*⁶ και βέβαια ο πίνακας δημοσιεύτηκε και στις ελληνικές μεταφράσεις της μελέτης αυτής από τον Π. Καλλιγά στα περιοδικά *Ευρωπαϊκός Εραμιστής* και *Πανδώρα* το 1842 και 1862 αντίστοιχα⁷. Λίγο πριν όμως από τη δημοσίευση της πρώτης μετάφρασης του Καλλιγά στον *Ευρωπαϊκό Εραμιστή*, ο στατιστικός πίνακας εκδόθηκε από τον J. A. Buchon το 1840⁸, ενώ παρόμοια πριν από τη δεύτερη μετάφραση στην *Πανδώρα* ο πίνακας αναδημοσιεύθηκε το 1860 σε επίσημη ελληνική έκδοση με στατιστικά στοιχεία για το Ελληνικό κράτος⁹. Τέλος, την ίδια περίοδο και συγκεκριμένα το 1861 ο πίνακας εκδίδεται από τον Π. Χιώτη όταν αυτός μεταφέρει στα ελληνικά την έκθεση του Βενετού Συνδίκου Καταστιχωτή Domenico Gritti¹⁰.

Ύστερα από την παρέλευση ενός και περισσότερο αιώνα ο στατιστικός πίνακας ήλθε και πάλι στην ιστοριογραφική επικαιρότητα, αφού αποτέλεσε εκ νέου, στη σύγχρονή μας εποχή, αντικείμενο δημοσίευσης αλλά και κριτικής θεώρησης από δύο ιστορικούς που ασχολούνται επιτυχώς με τα δημογραφικά πράγματα της πελοποννησιακής ιστορίας, ιδίως της περιόδου της Β΄ Βενετοκρατίας. Πρόκειται για τον Peter Topping και το Βασίλη Παναγιωτόπουλο. Ο πρώτος δημοσίευσε το στατιστικό πίνακα στα *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* το 1976, στο οποίο πήρε μέρος με την ανακοίνωσή του *The Population of the Morea (1685-1715)*¹¹, όπου ανάμεσα στα άλλα διαπραγματεύθηκε και τα σχετικά με τον πίνακα αυτόν ιστορικά προβλήματα και κυρίως με εκείνα της χρονολόγησής του. Ο δεύτερος ασχολήθηκε με ανάλογα ζητήματα σε ανακοίνωσή του¹² στο ίδιο συνέδριο και τις απόψεις του που διατύπωσε

6. Βλ. LEOP. v. RANKE, Die Venezianer in Morea 1685-1715 στο *Historish-politische Zeitschrift*, 2(1835) 405-501.

7. ΛΕΟΠ. ΡΑΝΚΙΟΣ, Οι Βενετοί εις την Πελοπόννησον 1685-1715, *Ευρωπαϊκός Εραμιστής* 2(1842-1843) 869 (δεν αναφέρεται ο μεταφραστής) και ΛΕΟΠ. ΡΑΝΚΙΟΣ, Περί της εν Πελοποννήσω Ενετοκρατίας, μετάφρ. Π. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Πανδώρα*, 13/290 (15 Απρ. 1862) 34. Πρβλ. μετάφραση του ίδιου έργου και στη συλλογή άρθρων του Π. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Μελέται Νομικάί*, τ. Β΄, Αθήναι 1898, σ. 58-141.

8. J. A. BUCHON, Recherches et matériaux pour en servir à un histoire de la domination française aux XIIIe, XIVe et XVe siècles, I, (Paris 1840), σ. 311.

9. Renseignements statistiques sur la Grèce, 1ère partie, Athènes, Imprimerie Royale, 1860, σ. 31. Πρβλ. P. TOPPING, The Population of the Morea (1685-1715), *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ΄, Αθήναι 1976-1978, σ. 127.

10. *Φιλίστωρ* 2(1861) 229-230.

11. P. TOPPING, The Population, ό.π., σ. 119-128.

12. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Η βενετική απογραφή της Πελοποννήσου του 1700, *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ΄, Αθήναι 1976-1978, σ. 203-216.

εκεί επανέλαβε, δημοσιεύοντας και το στατιστικό πίνακα, στο σημαντικό έργο του *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αιώνας*, που εκδόθηκε από το Ιστορικό Αρχείο της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος το 1985¹³.

Πώς όμως εξηγείται το γεγονός ότι, ενώ το κείμενο της *Breve descriptione* παρέμεινε ως σήμερα ανέκδοτο στην πρωτότυπη μορφή του, αντίθετα ο στατιστικός πίνακας γνώρισε επανειλημμένες δημοσιεύσεις; Είναι προφανές ότι αυτό οφείλεται στη συνοπτικότητα του πίνακα, που επιτρέπει την εύκολη δημοσίευσή του, και επιπροσθέτως στη σπουδαιότητα των στοιχείων που περιέχει. Ωστόσο υπάρχει και ένας ακόμη λόγος: η ιστορική έρευνα, ιδίως στην πρόσφατη εποχή, επειδή η *Breve descriptione* παρουσιάζεται ανώνυμη και αχρονολόγητη, θεώρησε ότι θα μπορούσε να φτάσει στη χρονολόγησή της και ενδεχομένως στην επισήμανση του συντάκτη της υποβάλλοντας σε κριτική τα στοιχεία του πίνακα, κυρίως όσα είχαν σχέση με την απογραφή του πελοποννησιακού πληθυσμού. Προσπάθησε δηλαδή να τα ταυτίσει με τα αποτελέσματα κάποιας απογραφής που διενήργησε σε συγκεκριμένη χρονική στιγμή η ανώτατη διοίκηση της Πελοποννήσου.

Ας δούμε όμως τις κυριότερες προτάσεις που διατυπώθηκαν ως τώρα για τη χρονολόγηση της *Breve descriptione*. Ο Ανδρέας Μουστοξύδης χωρίς να έχει ιδιαίτερες γνώσεις για τη Βενετοκρατία στην Πελοπόννησο τοποθέτησε το στατιστικό πίνακα στα τέλη του 17ου αιώνα¹⁴. Ο Ranke, με τη βαθειά γνώση των βενετικών πηγών, δεν μπόρεσε να χρονολογήσει συγκεκριμένα το χειρόγραφο της Querini-Stampalia. Συνέδεσε τα στοιχεία του πίνακα με τα αποτελέσματα απογραφικών και κτηματογραφικών ενεργειών της βενετικής διοίκησης της Πελοποννήσου και τοποθέτησε τα απογραφικά στοιχεία της *Breve descriptione* στη χρονική περίοδο από την αναχώρηση του Γενικού Προβλεπτή Φραγκίσκου Grimani από την Πελοπόννησο, στις αρχές του 1701, ως τις αρχές της θητείας στο ίδιο αξίωμα του Άγγελου Emo στα τέλη του 1705 ή, αλλιώς, στη διάρκεια της αρχής του Δανιήλ Dolfin ως *Provveditor General da Mar* στο διάστημα 1700-1705¹⁵. Ο Π. Χιώτης δημοσιεύοντας το στατιστικό πίνακά του έδωσε περιέργως τον τίτλο «*πρώτη καταστίχωση*», ωσάν να επρόκειτο για τα

13. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1985. Βλ. το στατιστικό πίνακα στις σ. 312-313.

14. *Le Courrier de la Grèce*, ό.π. Την ίδια χρονολόγηση δέχθηκε χωρίς άλλη σκέψη και ο ΣΠ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ, *Πολιτειογραφικά της Πελοποννήσου*, ό.π., σ. 208.

15. P. TOPPING, ό.π., σ. 127.

αποτελέσματα της πρώτης απογραφής της Πελοποννήσου, την οποία προφανώς συνέδεσε με το Σύνδικο Καταστιχωτή Gritti. Ωστόσο αυτό είναι ανυπόστατο αφού η πρώτη απογραφή των Βενετών πραγματοποιήθηκε από τον Προβλεπτή Ιάκωβο Corner το 1689.

Και ερχόμαστε στους νεότερους ερευνητές. Ο P. Topping επηρεασμένος από τις απόψεις του Ranke και συγχρόνως έχοντας διακρίνει ότι υπάρχει κάποιος συσχετισμός ως προς τον αριθμό των χωριών κατά επαρχία ανάμεσα στα στοιχεία του απογραφικού πίνακα με εκείνα που αναφέρονται στη β' έκδοση του έργου του P. A. Pacifico¹⁶ του έτους 1704, δέχτηκε αρχικά ότι η απογραφή της *Breve descrizione* θα μπορούσε να χρονολογηθεί γύρω στα 1702¹⁷. Στη συνέχεια όμως, θεωρώντας ότι η άποψή του αυτή στηριζόταν σε έμμεσες ενδείξεις και δεν είχε ασφαλή ερείσματα, την τροποποίησε και τοποθέτησε λίγο μεταγενέστερα την «*τρίτη απογραφή*», όπως ονόμασε τα απογραφικά στοιχεία του πίνακα της *Breve descrizione*, πιστεύοντας ότι επρόκειτο για τα αποτελέσματα μιας άγνωστης βενετικής απογραφής, τρίτης κατά σειρά ύστερα από την πρώτη του Corner στα 1689 και τη δεύτερη του Grimani στα 1700. Πιο συγκεκριμένα, ενστερνίστηκε την χρονολόγηση γύρω στα 1703 και πάντως όχι μεταγενέστερα από το 1705 που τελείωσε η θητεία του Γενικού Προβλεπτή Αντώνιου Nani¹⁸.

Τελευταίος αλλά και πιο ρηξικέλευθος στις απόψεις του έρχεται ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος. Όπως και ο P. Topping δεν είχε στη διάθεσή του νέα στοιχεία από άλλες ανέκδοτες αρχειακές πηγές¹⁹ και γι' αυτό

16. P. A. PACIFICO, *Breve descrizione corografica del Peloponneso ò Morea*, Venezia 1704, σ. 115 κε. Πρβλ. παράρτημα της παρούσας εργασίας.

17. P. TOPPING, *The Post-Classical Documents, The Minnesota Messenian Expedition*, ed. W.A. McDonald & G. R. Rapp, University of Minnesota Press, Minneapolis 1972, σ. 71, 78. Πρβλ. ο ΙΔΙΟΣ, *The Population*, ό.π., σ. 127.

18. P. TOPPING, ό.π.

19. Ο Β. Παναγιωτόπουλος και ο P. Topping είχαν υπόψη τους την ύπαρξη αντιγράφου της *Breve descrizione* στη βιβλιοθήκη Corner της Βενετίας, στοιχεία του οποίου είχε αντιγράψει παλαιότερα ο Κωνσταντίνος Μέρτζιος και μαζί με άλλα περιέλαβε στο λεγόμενο «*Κώδικα Μέρτζιου*» που κατέθεσε στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών. Το χειρόγραφο της βιβλιοθήκης Corner δεν προσφέρει ωστόσο καμία νέα είδηση και μάλιστα ο στατιστικός πίνακας του περιλαμβάνει λιγότερα στοιχεία από εκείνον του χειρογράφου της Querini-Stampalia· δεν περιέχει δηλαδή τη στήλη με τα κτηματογραφικά δεδομένα για τις συνολικές εκτάσεις των επαρχιών της βενετικής κτήσης σε στρέμματα και campi trevisani. Βλ. Biblioteca e Museo Civico Corner, cod. Cicogna, 3248/3249. Πρβλ. P. TOPPING, *The Population*, ό.π., σ. 128. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Η βενετική απογραφή της Πελοποννήσου*, ό.π., σ. 209. Ο ΙΔΙΟΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, ό.π., σ. 147, σημ. 2.

αναγκάστηκε να περιοριστεί στα εσωτερικά στοιχεία που προσφέρει ο στατιστικός πίνακας της *Breve descrittione*, κυρίως σ' εκείνα που αναφέρονται στα πληθυσμιακά μεγέθη, τα οποία συνέκρινε με τα αντίστοιχα της απογραφής Grimani του 1700. Έτσι διαπίστωσε ότι ανάμεσα στο συνολικό πληθυσμό της απογραφής αυτής (176.844 άτομα) και εκείνον που παρουσιάζει ο πίνακας της *Breve descrittione* (190.653 άτομα) υπάρχει η διαφορά 13.809 κατοίκων που αντιπροσωπεύει μια αύξηση κατά 7,8%, φυσιολογική κατά τον Παναγιωτόπουλο για τις κακές συνθήκες εκείνης της εποχής, που όμως για να επιτευχθεί θα χρειαζόταν ένα εύλογο χρονικό διάστημα. Ο Παναγιωτόπουλος πιστεύει και αυτός -σωστά βεβαίως- ότι ο πίνακας του χειρογράφου της Querini - Stampalia περιέχει τα αποτελέσματα κάποιας άγνωστης σε μας απογραφής - της τρίτης, όπως είδαμε να την ονομάζει ο Topping - η οποία όμως δεν θα πρέπει να πραγματοποιήθηκε στα πρώτα χρόνια μετά το 1700, αφού μια νέα «*συστηματική απογραφή μέσα σε τόσο μικρό διάστημα δε θα είχε νόημα*» σε περίπτωση μάλιστα που δεν έχουμε στα χρόνια αυτά σημαντικές μετακινήσεις πληθυσμών προς την Πελοπόννησο οι οποίες να δικαιολογούν κάτι τέτοιο²⁰. Πραγματικά, η μετακίνηση πληθυσμών από τον τουρκοκρατούμενο χώρο προς τη βενετική κτήση είχε απαγορευτεί με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς το 1699, γεγονός που προφανώς δεν θα μπορούσε να επιτρέψει σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα την απότομη αύξηση του πληθυσμού, πέρα δηλαδή από τους φυσιολογικούς ρυθμούς. Με βάση τα στοιχεία αυτά ο Παναγιωτόπουλος έφθασε στο συμπέρασμα ότι η απογραφή που υποδηλώνεται στον πίνακα του χειρογράφου της Querini-Stampalia πιθανόν να άρχισε στα χρόνια του Γενικού Προβλεπτή Μάρκου Loredan (1708-1711) και συνεχίστηκε από το διάδοχό του Αντώνιο Loredan (1711-1714). Σε δημοσιευμένη ενημερωτική έκθεση²¹ του πρώτου προς το δεύτερο γίνεται πραγματικά λόγος για τη διεξαγωγή κάποιας απογραφής που είχε ήδη αρχίσει και απέμενε να ολοκληρωθεί. Τελικά ο Παναγιωτόπουλος προτείνει ο απογραφικός πίνακας του χειρογράφου της Querini - Stampalia να χρονολογηθεί στα 1711²².

Όταν ο P. Topping διατύπωνε τις τελευταίες υποθέσεις του για το

20. Ό.π., σ. 148, 150.

21. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ Εκθέσεις των Βενετών Προνοητών της Πελοποννήσου εκ των εν Βενετία Αρχείων εκδιδόμεναι, *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας* 5(1900) 735. (Copia d' informazione scritta dall' Illustrissimo Signor Marco Loredan, Provveditor General dell' Armi in Regno all' Illustrissimo Signor Antonio Loredan suo successore).

22. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 150-151, 312.

πρόβλημα της χρονολόγησής του πιο πάνω πίνακα εξέφραζε συγχρόνως την άποψη ότι για την επίλυση του προβλήματος αυτού θα ήταν απαραίτητο να διερευνηθούν οι αναρίθμητες αναφορές (*disparcci*) των Γενικών Προβλεπτών της Πελοποννήσου προς την κεντρική κυβέρνηση²³. Το πόσο σωστή ήταν η άποψη αυτή το διαπίστωσα όταν κατά τη διάρκεια αρχαιακής έρευνας για άλλο σκοπό - για την έκδοση του βενετικού κτηματολόγιου της Βοστίτσας - επισήμανα ανέκδοτα στοιχεία που νομίζω ότι διαφωτίζουν οριστικά το χρονολογικό ζήτημα, τουλάχιστον του απογραφικού τμήματος του πίνακα της *Breve descrittione*. Μόνο που τα στοιχεία αυτά δεν προήλθαν από τις αναφορές των Γενικών Προβλεπτών, αλλά από εκείνες των Συνδίκων Εξεταστών στην Ανατολή (*Sindici Inquisitori in Levante*) που η θητεία τους στην Πελοπόννησο διήρκεσε από τις αρχές περίπου του 1702 ως τα μέσα του 1704²⁴. Ας παρακολουθήσουμε όμως πως έχουν τα πράγματα.

Στο στατιστικό πίνακα της *Breve descrittione* για το σύνολο των οικογενειών της Πελοποννήσου αναγράφεται ο αριθμός 46.207 που αποτελεί το άθροισμα των οικογενειών των τεσσάρων διαμερισμάτων (*provincie*) της χώρας. Ωστόσο ο αριθμός αυτός εμπεριέχει ένα μικρό αθροιστικό σφάλμα: αυτό το αντιλαμβανόμαστε αν προσθέσουμε τους αριθμούς των οικογενειών των τεσσάρων διαμερισμάτων οπότε έχουμε τον αριθμό 46.157. Αυτόν όμως ακριβώς συναντούμε σε επιστολή με ημερομηνία 24 Μαΐου 1704 που οι Σύндικοι Εξεταστές λίγο πριν αναχωρήσουν για να επιστρέψουν στην πατρίδα τους απευθύνουν προς το Γενικό Προβλεπτή της Πελοποννήσου και τον *Provveditor General da Mar* με σκοπό να τους ενημερώσουν σχετικά με τα διάφορα προβλήματα της κτήσης και τις αντίστοιχες ενέργειες για την αντιμετώπισή τους²⁵. Οι Σύндικοι Εξεταστές σημειώνουν στην επιστολή τους ότι στην απογραφή του πληθυσμού της χώρας που διενήργησαν με ακρίβεια κατά το διάστημα της θητείας τους διαπίστωσαν ότι ο πληθυσμός της Πελοποννήσου ανερχόταν σε 46.157 οικογένειες. Χωρίς αμφιβολία λοιπόν η απογραφή αυτή δεν είναι άλλη από εκείνη που υποδηλώνεται στο στατιστικό πίνακα της *Breve descrittione* και πραγματοποιήθηκε στην περίοδο που εκτείνεται από τις αρχές περίπου του 1702, όταν έφθασαν οι Σύндικοι Εξεταστές στην Πελοπόννησο, ως τις 24 Μαΐου 1704 που έγραψαν την πιο πάνω επιστολή τους. Αλλά τότε ακριβώς;

23. P. TOPPING, *The Population*, ό.π., σ. 126, σημ. 1.

24. ΚΩΝ. ΝΤΟΚΟΣ - ΓΕΩΡΓ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας*, Αθήνα 1993, σ. LIV.

25. A.S.V., *Provveditori da terra e da mar*, b. 869 (Copia di lettera scritta sotto li 24 Maggio 1704 S. N. dal Magistrato Eccellentissimo de signori Sindici Inquisitori in Morea all Eccellentissimo signor Provveditor General in Regno...).

Οι ίδιοι Σύνδικοι σε αναφορά τους (*dispaccio*) της 20ης Νοεμβρίου 1702 από τη Μεθώνη²⁶ γράφουν στην κεντρική κυβέρνηση ότι για τη διεξαγωγή της απογραφής του πληθυσμού είχαν ζητήσει τη βοήθεια των ορθόδοξων αρχιερέων της κτήσης. Και προσθέτουν ότι η απογραφή βρισκόταν σε εξέλιξη και δεν είχε ολοκληρωθεί ακόμη. Συνδυάζοντας τις πληροφορίες αυτές με τη χρονολογία της αναφοράς μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε ότι η απογραφή θα πρέπει να ολοκληρώθηκε είτε προς τα τέλη του 1702, είτε στις αρχές του 1703. Έτσι λοιπόν τώρα είμαστε βέβαιοι ότι τα απογραφικά στοιχεία που περιέχονται τόσο στο κείμενο της *Breve descriptione*, όσο και στο στατιστικό πίνακά της, όπου παρατίθενται παράλληλα με τα στοιχεία κτηματογραφικού χαρακτήρα των εδαφικών επιφανειών, έχουν επίσημη προέλευση και ανάγονται στην εποχή αυτή, δηλαδή του 1702-1704. Εξάλλου διαπιστώνουμε ότι οι χρονολογήσεις του Ranke και ιδίως του Torring ανταποκρίνονται περισσότερο στην πραγματικότητα, ενώ δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή η χρονολόγηση στο έτος 1711 καθώς και η ταύτιση των απογραφικών στοιχείων του πίνακα με την απογραφή Loredan.

Πώς όμως εξηγείται η μεγάλη αύξηση του πληθυσμού κατά 13.809 άτομα ανάμεσα στην απογραφή Grimani και εκείνη των Συνδίκων Εξεταστών σε ένα διάστημα μόνο 2-3 χρόνων που δικαιολογημένα οδήγησε τον Παναγιωτόπουλο στην υπόθεση για το 1711; Κατά την άποψή μας η αύξηση αυτή δεν οφείλεται σε φυσιολογικά αίτια, αλλά σε μεταναστευτική εισροή προς την Πελοπόννησο. Καταρχήν είναι εσφαλμένο να θεωρείται ότι η μετανάστευση από τις τουρκοκρατούμενες περιοχές σταμάτησε με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς, έστω και αν τυπικά απαγορεύτηκε με τη συνθήκη αυτή. Όπως ήδη παρατήρησε ο Torring²⁷, μόνο από τη Ναύπακτο και την περιοχή της μετακινήθηκαν επίσημα, σε εφαρμογή δηλαδή της συνθήκης, 681 οικογένειες ή περίπου 2.700 άτομα μέσα στο 1701. Εξάλλου οι βενετικές πηγές μαρτυρούν ότι και μετά τη συνθήκη συνεχίστηκε παράτυπα η μετανάστευση. Συγκεκριμένα, αναφέρουν ότι ύστερα από τη δημοσίευση από το Γενικό Προβλεπτή Grimani τον Οκτώβριο του 1700 του διατάγματος για τη λεγόμενη διηνεκή κατοχή (*possesso perpetuo*) των γαιών, οπότε η πρόσκαιρη κατοχή των κτημάτων που το κράτος είχε ως τότε εκχωρήσει στους εποίκους από τα έξω μέρη μετατράπηκε ουσια-

26. Ό.π., *dispaccio* των Sindici Inquisitori in Levante από 20 Novembre 1702 S.N.

27. P. TORRING, *The Population*, ό.π., σ. 124-125. Πρβλ. ΚΩΝ. ΝΤΟΚΟΣ, *Η Στερεά Ελλάς κατά τον ενεοτουρκικόν πόλεμον (1684-1699)* και ο *Σαλώνων Φιλόθεος*, Αθήνα 1975, σ. 124, σημ. 5.

στικά σε διηνεκή κυριότητα, πολλοί μεγαλογαιοκτήμονες άρχισαν να προσελκύουν από τα τουρκοκρατούμενα μέρη σημαντικό αριθμό φτωχών οικογενειών για να τις χρησιμοποιήσουν στην καλλιέργεια των τεράστιων κτημάτων τους, των οποίων τώρα ήταν οριστικοί κύριοι²⁸. Τα αποτελέσματα αυτών των μετακινήσεων μπορούν να διαφανούν αν εξετάσουμε ερισμένες πελοποννησιακές περιοχές που παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη αύξηση του πληθυσμού τους ανάμεσα στις δύο απογραφές, του 1700 και του 1702-1703²⁹. Έτσι η επαρχία Άργους παρουσιάζει αύξηση 57,7% με 2249 κατοίκους παραπάνω, η Γαστούνη 33,7% με 2750 κατοίκους και η Ανδρούσα 20,4% με 1124 κατοίκους. Η συνολική αύξηση στις τρεις αυτές επαρχίες ανέρχεται σε 6123 κατοίκους. Όπως αντιλαμβανόμαστε πρόκειται για περιοχές με μεγάλες πεδινές εκτάσεις³⁰ όπου ενδεχομένως εγκαταστάθηκαν οι περισσότεροι από τους νέους καλλιεργητές των μεγαλογαιοκτημόνων³¹.

Αν και με τις ανέκδοτες ειδήσεις των βενετικών αρχειακών πηγών που παραθέσαμε πιο πάνω χρονολογήσαμε τό μεγαλύτερο μέρος των στατιστικών και συγκεκριμένα το σύνολο των απογραφικών στοιχείων του κειμένου καθώς και του πίνακα της *Breve descrittione*, ωστόσο παραμένουν ακόμη άλυτα τα προβλήματα που σχετίζονται με το χρόνο σύνταξης ή συγγραφής στό σύνολό της όπως και με το πρόσωπο του συντάκτη ή συγγραφέα της. Για να αντιμετωπίσουμε τα προβλήματα αυτά επανερχόμαστε στις απόψεις που διατύπωσαν ο Ranke και ο Topping. Όπως είδαμε ο πρώτος είχε συνδέσει τα απογραφικά με τα κτηματογραφικά στοιχεία που περιέχει ο στατιστικός πίνακας του χειρογράφου της *Que-rini-Stampalia*, αποδίδοντάς τα σε ενέργειες της βενετικής διοίκησης της

28. Κ. ΝΤΟΚΟΣ, ό.π., σ. 134-135. Κ. ΝΤΟΚΟΣ - Γ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. XXII.

29. Πρβλ. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Πληθυσμός και οικισμοί, ό.π., σ. 245, 258, 275, 313.

30. Ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί ότι η αύξηση του πληθυσμού που εμφανίζεται στη μεταγενέστερη απογραφή και αναφέρεται όχι μόνο σε πεδινές αλλά και σε πιο ορεινές ή παράμερες και αποκομμένες γεωγραφικά περιοχές, ίσως να μην ανταποκρίνεται πέρα για πέρα στην πραγματικότητα, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις να οφείλεται απλώς σε παραλείψεις της προηγούμενης απογραφής του 1700. Ενδεικτικά επισημαίνω ότι οι οικισμοί Άγιος Ανδρέας, Τυρός, Μέλανα, Πραματευτή, Λεωνίδι, Τσιτάλια, Πούληθρα, Πελετά του ΝΑ τμήματος της Τσακωνιάς, το οποίο ήταν συγχρόνως και η ανατολικότερη περιοχή της επαρχίας των Χρυσάφων (*Tevritorio di Crissafa*), δεν αναγράφονται στην απογραφή του *Grimani*. Πρβλ. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, σ. 246, 282-283.

31. Στις επαρχίες (*territorii*) με τις μεγάλες πεδινές εκτάσεις υπήρχαν βέβαια και τα άλλοτε τεράστια κτήματα των Τούρκων, τους οποίους διαδέχθηκαν κατά τη Β' Βενετοκρατία στην κατοχή των γαιών αυτών οι νέοι μεγαλογαιοκτήμονες που άρχισαν να δημιουργούνται την εποχή αυτή. Πρβλ. Κ. ΝΤΟΚΟΣ, Η Στερεά Ελλάς, ό.π., σ. 132, σημ. 2. Κ. ΝΤΟΚΟΣ - Γ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, Το βενετικό κτηματολόγιο, ό.π., σ. XXII, XCIV κε.

Πελοποννήσου. Το κρατούμε αυτό υπό σημείωση και ερχόμαστε στις απόψεις του Topping, ο οποίος με τη σειρά του προχώρησε σε συσχετισμό των στοιχείων του στατιστικού πίνακα της *Breve descrizione* με εκείνα που παρουσιάζονται στο έργο του P. A. Pacifico. Ωστόσο δεν πραγματοποιήσε λεπτομερέστερη σύγκριση των δύο κειμένων ώστε να φτάσει σε χρήσιμα συμπεράσματα. Προφανώς δεν είχε στη διάθεσή του το ιταλικό κείμενο της *Breve descrizione* της Querini - Stampalia, ενώ από το χειρόγραφο της Βιβλιοθήκης Correr φαίνεται ότι είχε υπόψη του μόνο ένα τμήμα του - ίσως τα αριθμητικά σύνολα του στατιστικού πίνακα -μέσω του λεγόμενου «Κώδικα Μέρτζιου» της Βιβλιοθήκης Πατρών³².

Παρόλα αυτά ο δρόμος που άνοιξε ο Topping είναι ο σωστός, γιατί μόνο το βιβλίο του Pacifico μπορεί να μας οδηγήσει στην εξιχνίαση των προβλημάτων που τέθηκαν πιο πάνω. Πρώτα - πρώτα είναι χαρακτηριστικά ενδεικτική η ομοιότητα που υπάρχει ως προς τον τίτλο ανάμεσα στο βιβλίο αυτό και το κείμενο της Querini-Stampalia και που ίσως θα έπρεπε να έχει ήδη τραβήξει την προσοχή της ιστορικής έρευνας. Τό πρώτο επιγράφεται *Breve descrizione corografica del Peloponneso o Morea* έναντι του *Breve descrizione del Rengo di Morea* του δευτέρου. Εντούτοις η πραγματική λύση δεν ανευρίσκεται στο κείμενο που έχει συγγράψει και δημοσιεύει ο συγγραφέας του βιβλίου, δηλαδή ο Pacifico, αλλά σε ένα άλλο κείμενο που σαν παράρτημα το επιτάσσει στο τέλος του έργου του, στις σσ. 115-135, στη β' έκδοση του 1704 και το οποίο ανήκει στον Giusto Alberghetti. Η δημοσίευση του παραρτήματος αυτού δηλώνεται μάλιστα και στη σελίδα του τίτλου του βιβλίου, όπου μετά τον κύριο τίτλο *Breve descrizione del Peloponneso o Morea* κ.λπ. σημειώνεται ότι έχει προστεθεί στο έργο *La Notizia delle quattro Provincie, divise in ventiquattro Territorij, con li Nomi Topografici delle ville fatta dal Sig. Giusto Alberghetti Ingegnero, e soprintendente al Catastico di Morea per Ordine dell' Eccellentis. Senato*. Πριν προχωρήσουμε σε οποιονδήποτε συσχετισμό του κειμένου αυτού με τη *Breve descrizione* της Querini-Stampalia ας δούμε ποιος είναι ο συντάκτης του.

Ο Giusto ή, πιο σωστά, Giust' Emilio Alberghetti ήταν τοπογράφος μηχανικός τον οποίο έφεραν μαζί τους οι Sindici Inquisitori από τη Βενετία όταν κατέβηκαν στην Πελοπόννησο στις αρχές του 1702 για να εκτελέσουν την αποστολή τους. Τον τοποθέτησαν ως προϊστάμενο Κτηματολογίου της Πελοποννήσου στη θέση του μηχανικού Carmoi, ο οποίος συνέχισε να εργάζεται ως ισότιμος σχεδόν υφιστάμενός του. Δεν ενδιαφέρει

32. Βλ. πιο πάνω σημ. 19

εδώ να αναφερθούμε στο κτηματογραφικό έργο που διεκπεραίωσε ο Alberghetti ως επικεφαλής του Κτηματολογίου. Πάντως υπηρέτησε στη θέση αυτή ως τα μέσα του 1704, οπότε έληξε η θητεία των Συνδίκων Εξεταστών, και επέστρεψε μαζί τους στην πατρίδα, συνοδευόμενος και από τους δύο βοηθούς του. Τον διαδέχθηκε και πάλι ο τοπογράφος Carmoi³³.

Η μετέπειτα δραστηριότητα του Alberghetti - ή πιο σωστά κάποια πτυχή της - μας γίνεται γνωστή από το βιβλίο του Pacifico. Από τον τίτλο του βιβλίου, όπου καθώς είδαμε πιο πάνω δηλώνεται ότι έχει προστεθεί στο τέλος του το *υπόμνημα* (όπως θα μπορούσαμε να αποδώσουμε τον όρο *notizia*) του Alberghetti, αλλά και από τον τίτλο αυτού του ίδιου του *υπομνήματος*, όπως δημοσιεύεται από τον Pacifico³⁴, καθώς και από ορισμένα σημεία του προλόγου του τελευταίου στο βιβλίο του, φαίνεται ότι ο Βενετός τοπογράφος ύστερα από την επιστροφή του στη Βενετία, την ίδια όμως χρονιά 1704, πήρε εντολή από τη βενετική Γερουσία και υπέβαλε *υπόμνημα* στο οποίο περιέγραφε την επικρατούσα, τότε, κατάσταση στην πελοποννησιακή κτήση, τη διοικητική της διαίρεση, τις ονομασίες όλων των πόλεων, φρουριών και χωριών κ.ά. Συγχρόνως με επίσημη εντολή ο Alberghetti κατέστρωσε και λεπτομερή χάρτη της Πελοποννήσου (ή ενδεχομένως της ευρύτερης περιοχής της Ελλάδος όπου βέβαια θα περιλαμβανόταν και η Πελοπόννησος) και τον κατέθεσε στη Γερουσία επισυνάπτοντάς τον στο *υπόμνημά* του³⁵.

Το *υπόμνημα* και ο χάρτης του Alberghetti από τη στιγμή που κατατέθηκαν στη Γερουσία πήραν το χαρακτήρα επίσημου δημοσίου εγγράφου. Αυτό το υπογραμμίζουμε ιδιαίτερα. Στη συνέχεια φαίνεται ότι ο Pacifico προμηθεύτηκε αντίγραφό του είτε από τον ίδιο το συντάκτη του, τον Alberghetti, είτε μέσω κάποιας αρμόδιας βενετικής αρχής. Όπως και να έχει το πράγμα, εξασφάλισε κατά τα φαινόμενα και την άδεια να προχωρήσει στη δημοσίευσή του, την οποία τελικά πραγματοποίησε χωρίς όμως να το εκδώσει αυτούσιο και ολόκληρο, αλλά σε περίληψη ή αποσπασματικά, ενώ φυσικά παρέλειψε και το χάρτη. Το γεγονός αυτό της συντόμευσης γίνεται βέβαια αντιληπτό με την προσεκτική ανάγνωση

33. Βλ. Κ. ΝΤΟΚΟΣ - Γ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. LIV.

34. "Notizia dello stato presente del Regno della Morea diviso in quattro Provincie, e 24 Territorii fatta per ordine dell' Eccellentissimo Senato, col nome di tutte le Terre, Castelli, e Ville descritte dal Sig. Giusto Alberghetti ingegnere, e sopra intendente al Catastico di Morea". P. A. PACIFICO, ό.π., σ. 115.

35. Βλ. P. A. PACIFICO, ό.π., στον χωρίς σελιδαρίθμηση πρόλόγό του: "... aggiungendo in tal occasione della studiosissima Carta fatta per Publico comando dal Sig. Ingegnero Giusto Alberghetti con le Notizie da quello ritrovate...".

του κειμένου του Alberghetti που δημοσιεύει ο Pacifico, αλλά συμπεραίνεται ακόμη και από στοιχεία που ο τελευταίος παραθέτει στους προλόγους όχι μόνο της β΄ αλλά και της α΄ έκδοσης του έργου του και αναφέρονται στον τρόπο σύνταξης και δημοσίευσης του βιβλίου του.

Με βάση τα στοιχεία αυτά πληροφορούμαστε ότι ο Pacifico το 1687 και το 1690 συνέταξε δύο μεγάλους γεωγραφικούς χάρτες³⁶, ένα της Πελοποννήσου (*della Morea*) και τον άλλο όλης της Ελλάδος (*di tutta la Grecia* και *della Provincia della Grecia tutta*). Τους χάρτες προσέφερε και αφιέρωσε στη Βενετική Δημοκρατία - στη *Serenissima Repubblica* - και αναρτήθηκαν σε αίθουσα του Κολλεγίου *presso la Chiesa*. Μετά την επιτυχία του αυτή και ύστερα από παρότρυνση του δόγη Giustiniani ασχολήθηκε για μια δεκαετία, από το 1690 ως το 1700, με τη συγκέντρωση υλικού και τη σύνταξη ενός έργου για την ιστορικο-γεωγραφική περιγραφή ή τοπογραφία της Ελλάδος (*topografia della Grecia*). Στα πλαίσια της προσπάθειας αυτής συγγράφει ένα μεγάλο τόμο για όλη την Ελλάδα (*un si grande volume di tutta la Grecia*) με το σκοπό να τον δημοσιεύσει ολόκληρο. Γελικά όμως αναγκάζεται να αλλάξει σχέδια και να εκδώσει το 1700 μια ισχνή συντομευμένη περιγραφή της Πελοποννήσου (*una nuda descrizione corografica della Morea epilogata*). Όπως γράφει, αυτό το κάνει *per non essere tedioso al lettore in si lunga serie di cose*. Δεν υπάρχει λοιπόν αμφιβολία ότι το βιβλίο του Pacifico ήδη από την πρώτη έκδοσή του υπήρξε επιτομή ενός μεγαλύτερου έργου.

Επανερχόμαστε τώρα στη β΄ έκδοση όπου έχουμε το ίδιο φαινόμενο. Όπως σημειώνει και πάλι στον πρόλογο ο Pacifico, συνεχίζοντας την ενασχόλησή του με την τοπογραφία της Ελλάδος είχε ήδη συγγράψει τρεις ολόκληρους τόμους - στην α΄ έκδοση κάνει λόγο μόνο για ένα αλλά ογκώδη τόμο - στους οποίους περιέλαβε το χάρτη (της Ελλάδος ή της Πελοποννήσου;) καθώς και τα σχετικά κείμενα (*notizie*) που είχε συντάξει με επίσημη εντολή, όπως σημειώσαμε, ο Alberghetti. Ο Pacifico αναφέρει ρητά στον ίδιο πρόλογο ότι από τους τρεις τόμους ο δεύτερος ήταν τώρα αφιερωμένος στην Πελοπόννησο και προφανώς σ' αυτόν θα πρέπει να είχε προσαρτηθεί και ο χάρτης αλλά και το πόνημα του Βενετού τοπογράφου για την πελοποννησιακή κτήση. Αυτός ο τόμος δημοσιεύεται από τον Pacifico και δεν είναι άλλος από το βιβλίο του της β΄ έκδοσης.

36. P. A. PACIFICO, ό.π. στον χωρίς σελιδαρίθμηση πρόλόγο του αναφέρονται ως *tavole*. Πρβλ. Ο ΙΔΙΟΣ, *Breve descrizione* κ.λπ., Venezia 1700 στο επίσης χωρίς σελιδαρίθμηση σημείωμα προς τους αναγνώστες σημειώνονται ως *gran tavole*, ενώ στη σ. 33 γίνεται λόγος για τον έναν από τους δύο χάρτες με τον χαρακτηρισμό "*grande tavola geografica*".

Ωστόσο και σ' αυτό δεν δημοσιεύεται και πάλι αυτούσιο το αρχικό κείμενο, αφού ο Pacifico υποχρεώνεται, όπως και στην α' έκδοση, να το συμπύξει και να το περιορίσει σε μια περίληψή του. Έτσι σημειώνει χαρακτηριστικά τα εξής: *Hora perche potea forse riuscire tediosa troppo una si lunga lettura del secondo Volume, l' ho epilogoato, e ristretolo in un Compendio lo consacro à questa Invitta Republica*³⁷. Ο τρόπος αυτός της δημοσίευσης του βιβλίου επιβεβαιώνεται και από τον τίτλο του - όπως παρόμοια συμβαίνει και στην έκδοση του 1700 - σύμφωνα με τον οποίο η *Breve descrizione corografica* κ.λπ. χαρακτηρίζεται ως *Estratta dal Volume DI D. PIER' ANTONIO PACIFICO*³⁸.

Μετά όμως από τις διαπιστώσεις αυτές τίθεται το ερώτημα: στην έκδοση του 1704 έχουμε απλώς επαναδημοσίευση του ήδη συντομευμένου κειμένου της α' έκδοσης ή έχουμε και μια περαιτέρω σύμπτυξη της έκδοσης αυτής; Αν συγκρίνουμε τα κείμενα των δύο εκδόσεων του βιβλίου του Pacifico θα δούμε ότι ισχύουν και οι δύο περιπτώσεις. Πραγματικά, στη β' έκδοση επανεκδίδεται το κείμενο του Pacifico της έκδοσης του 1700 σχεδόν αυτούσιο, δηλαδή με μικρές μόνο προσθήκες ή αφαιρέσεις, αλλά συγχρόνως παρουσιάζεται και μια σημαντική διαφορά: απαλείφονται δηλαδή όλα τα τμήματα όπου στο βιβλίο³⁹ της α' έκδοσης περιέχονταν τα ονόματα των χωριών - παρεφθαρμένα και λανθασμένα εξάλλου σε μεγάλο βαθμό - των διαφόρων επαρχιών της πελοποννησιακής κτήσης. Αυτό βέβαια είναι εύλογο, αφού στη δημοσιευόμενη *Notizia* του Alberghetti, που ακολουθεί, παρατίθενται σωστότερα και με μεγαλύτερη ακρίβεια όλα τα σχετικά ονόματα. Επομένως μπορούμε να πούμε ότι στη β' έκδοση πραγματικά έχουμε ένα πιο συντομευμένο κείμενο, όχι μόνο από το αρχικό που είχε συγγράψει ο Pacifico αλλά και από εκείνο της έκδοσης του 1700. Ύστερα από αυτά νομίζουμε πως δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μέσα σ' αυτήν τη τάση της υποχρεωτικής συντόμευσης ο Pacifico μαζί με το δικό του κείμενο θα πρέπει να συνέπτυξε και εκείνο του Alberghetti. Με άλλους λόγους, είναι πιθανότατο η *Notizia* του τοπογράφου να μην εκδόθηκε όπως αυτός αρχικά την είχε συντάξει, αλλά να συντομεύθηκε από τον Pacifico. Ως ποιο όμως σημείο έφθασε η επέμβαση αυτή; Φυσικά δεν μπορούμε να απαντήσουμε με βεβαιότητα εφόσον δεν έχουμε στη διάθεσή μας το πρωτότυπο κείμενο του Alberghetti. Ωστόσο, εξετάζοντας ό,τι

37. Βλ. πρόλογο β' έκδοσης.

38. Επιπλέον στον πρόλογο της α' έκδοσης ο Pacifico γράφει τα εξής: *Humilio... questa Breve descrizione Corografica... estrata dal mio Volume in Epilogo.*

39. Πρβλ. α' έκδοση του βιβλίου του PACIFICO, σ. 50-51, 67-69, 93-98, 107-108, 115-116, 121-122, 125-126, 135-136.

έχει εκδοθεί από αυτό έχουμε τη δυνατότητα να επισημάνουμε κάποια σημεία πιθανής ή και βέβαιης επέμβασης. Πρώτα - πρώτα απουσιάζει ο χάρτης του Alberghetti. Εξάλλου, στα επιμέρους πληροφοριακά κείμενα που προτάσσονται εκεί όπου γίνεται λόγος για κάθε επαρχία (territorio) ξεχωριστά (ύστερα από τα οποία επακολουθεί ονομαστικός κατάλογος των πόλεων και των χωριών της συγκεκριμένης επαρχίας), παρατηρούνται κάποιες χαρακτηριστικές ανισότητες. Ενώ δηλαδή ορισμένα παρουσιάζονται εντελώς ολιγόλογα και συνεπτυγμένα, άλλα είναι σαφώς πιο εκτεταμένα έχοντας πληρέστερη μορφή τόσο από πλευράς διατύπωσης, όσο και πληροφοριακών στοιχείων. Είναι εμφανές ότι τα πρώτα αποτελούν βραχύτατη σύνοψη ενός εκτενέστερου κειμένου, χωρίς να αποκλείεται ότι και τα άλλα έχουν υποστεί, σε μικρότερο βαθμό βέβαια, μια ανάλογη επεξεργασία συντόμευσης. Επιπροσθέτως, σε αρκετά από αυτά παρατηρείται και το αντίθετο φαινόμενο· έχουμε δηλαδή, κατά την άποψή μου, και κάποιες προσθήκες και παρεμβολές στοιχείων που θα πρέπει να προέρχονται από το χέρι του ίδιου του Pacifico. Πρόκειται για λόγια στοιχεία που αναφέρονται στην αρχαία γεωγραφία των επαρχιών, τα οποία ο συγγραφέας αυτός έχει αντλήσει ενδεχομένως από το δικό του κείμενο του βιβλίου ή γενικότερα από τις δικές του γνώσεις. Κρατούμε όλο αυτό το ζήτημα υπό σημείωση γιατί θα μας χρειαστεί παρακάτω.

Ας επιστρέψουμε τώρα στο συσχετισμό του κειμένου του Alberghetti (όπως δημοσιεύεται από τον Pacifico) με το κείμενο της *Breve descrizione* της Querini-Stampalia, για να δούμε αν με αυτό τον τρόπο μπορεί να οδηγηθούμε, όπως υπαινίχθηκα πιο πάνω, στο συντάκτη του δευτέρου καθώς και στη χρονολόγηση της σύνταξής του στο σύνολό του και όχι μόνο του στατιστικού πίνακα που το συνοδεύει.

Ακόμη και με απλή παραβολή των δύο κειμένων είναι εμφανέστατη η άμεση σχέση τους. Πέρα από την ομοιότητα ανάμεσα στον τίτλο του βιβλίου του Pacifico και σ' εκείνον του χειρογράφου της Querini - Stampalia, που ήδη έχουμε επισημάνει, παρατηρούμε άνετα και άλλα ανάλογα φαινόμενα. Είναι αξιοσημείωτο, και αυτό έχει καίρια σημασία, ότι κατά το μέγιστο μέρος τους η δομή και η διάρθρωσή τους είναι ίδια και απαράλλαχτη, ενώ έχουμε και ομοιότητες σε επιμέρους στοιχεία, κυρίως αριθμητικά, με ελάχιστες αποκλίσεις· ακόμη παρατηρούμε και φραστικές ταυτίσεις σε χωρία των δύο κειμένων, ιδίως σε σημεία όπου η επέμβαση του Pacifico δεν υπήρξε τόσο δραστική και άφησε σχετικά αλώβητο το αρχικό γραπτό του τοπογράφου. Υπάρχουν βέβαια και πολλές μικρότερες ομοιότητες και ταυτίσεις, τις οποίες εύκολα ο αναγνώστης θα μπορούσε να διαπιστώσει ανατρέχοντας στα δύο κείμενα που παραθέτουμε στο τέλος της παρούσας εργασίας. Εξάλλου παρατηρείται και το αντίθετο

φαινόμενο, που όμως οφείλεται παρόμοια σε επέμβαση είτε του Pacifico, είτε των άλλων αντιγραφών του αρχικού κειμένου του Alberghetti: πρόκειται για τις υπάρχουσες διαφορές ή ελλείψεις, από τις οποίες η πιο σημαντική είναι η εξής: οι ονομαστικοί κατάλογοι των πόλεων και χωριών που παρατίθενται κατά επαρχία στη *Notizia* του Alberghetti δεν υπάρχουν στην *Breve descrizione*, όπου όμως απλώς αναγράφεται ο συνολικός αριθμός τους.

Με βάση όσα εκθέσαμε ως τώρα μπορούμε να ανακεφαλαιώσουμε συμπερασματικά τα εξής: ο Alberghetti επιστρέφοντας στη Βενετία στα μέσα περίπου του 1704 συνέταξε και υπέβαλε στη βενετική Γερουσία, με εντολή της, *υπόμνημα* για την Πελοπόννησο, όπου ως τότε είχε θητεύσει ως προϊστάμενος της υπηρεσίας Κτηματολογίου. Το έγγραφο αυτό, που δε γνωρίζουμε με βεβαιότητα ούτε τον τίτλο του ούτε το ακριβές περιεχόμενό του, δημοσίευσε την ίδια χρονιά ο Pacifico στο βιβλίο του κατά τη β' έκδοσή του το 1704, όχι όμως όπως είχε αρχικά συνταχθεί, αλλά σε περίληψη ή αποσπασματικά ή και με αναδιάταξη ορισμένων τμημάτων του. Με αυτό το κείμενο, έστω και στη μορφή που έχει δημοσιευθεί, παρουσιάζει εκπληκτικές ομοιότητες η *Breve descrizione* της Querini-Stampalia που μας υποχρεώνουν να θεωρήσουμε ότι η πατρότητα της ανήκει στον Alberghetti, ότι πρόκειται δηλαδή για το ίδιο έργο ή πιο σωστά ότι έχει προέλθει ευθέως από το ίδιο αρχικό γραπτό του τοπογράφου του έτους 1704 και ανεξάρτητα προς το δημοσίευμα του Pacifico, αλλά ωστόσο κατά ένα παρόμοιο περίπου τρόπο με αυτό. Τούτο σημαίνει ότι και η *Breve descrizione* δεν αποτελεί ακριβές αντίγραφο του πρώτου κειμένου του Alberghetti, όπως δηλαδή κατατέθηκε στη βενετική Γερουσία⁴⁰, αλλά έχει και αυτή συντομευθεί και δεν περιλαμβάνει όλα τα στοιχεία του πρωτοτύπου, όπως άνετα το υποθέτουμε π.χ. από το γεγονός ότι σ' αυτήν δεν αναγράφονται οι ονομαστικοί κατάλογοι με τα χωριά των επαρχιών που αντίθετα περιέχονται στη *Notizia* της έκδοσης *Pacifico*. Ας προσθέσουμε ακόμη ότι δεν αποκλείεται να έχουμε και στην *Breve descrizione* κάποια παρεμβλήματα με στοιχεία που δεν υπήρχαν στο αρχικό κείμενο του Alberghetti, όπως υποθέσαμε ότι συμβαίνει και στη *Notizia* με τις προσθήκες του Pacifico.

Εάν όμως τα πράγματα έχουν έτσι ως προς την *Breve descrizione* της

40. Ένα μικρό αλλά χαρακτηριστικό δείγμα διαφοράς από το αρχικό κείμενο του Alberghetti είναι ότι η *Breve descrizione* δεν περιλαμβάνει το χάρτη που κατέστρωσε ο τοπογράφος, ο οποίος ωστόσο αναφέρεται στην αρχή του χειρογράφου της Querini-Stampalia, όπου σημειώνεται η φράση: "*come nel Dissegno chiaramente si vede*". Η ανεξήγητη αυτή αναφορά σε κάποιο χάρτη είναι τώρα οπωσδήποτε εύκολα κατανοητή.

Querini-Stampalia τότε θα πρέπει να επισημάνουμε και μια άλλη διάσταση που μπορεί να έχει το κείμενό της. Η ανωνυμία, δηλαδή, και το αχρονολόγητο του χειρογράφου της, οι από άγνωστο χέρι πιθανές προσθήκες αλλά και οι διαπιστωμένες αφαιρέσεις κάποιων στοιχείων κατά την αντιγραφή από ένα πρωτότυπο κείμενο που αποτελεί ή καταλήγει να αποτελεί δημόσιο έγγραφο - εννοούμε το αρχικό γραπτό του Alberghetti - καθώς και η ύπαρξη και άλλων χειρόγραφων αντιγράφων, και μάλιστα ανώνυμων και αχρονολογητών, της *Breve descrittione* - παρακάτω θα γίνει λόγος γι' αυτά - εντάσσονται ενδεχομένως σε ένα συνηθισμένο φιλολογικό φαινόμενο εκείνης της εποχής, σύμφωνα με το οποίο ένα έγγραφο δημόσιου χαρακτήρα ύστερα από αλληπάλληλες επεξεργασίες έτεινε να καταλήξει σε αφηγηματικό κείμενο ιστοριογραφικού χαρακτήρα με τη μορφή π.χ. που ως ένα σημείο βλέπουμε να έχει περίπου προσλάβει και η *Breve descrittione*. Πραγματικά, κατά την περίοδο των μεγάλων βενετικών κτήσεων της Ανατολής συντάσσονται περιγραφές των κτήσεων αυτών με διαδοχικές ανώνυμες αντιγραφές ενός αρχικού κειμένου, που ήταν δυνατόν να έχει και επίσημη προέλευση, όπως π.χ. μια υπηρεσιακή έκθεση (*relazione*) κάποιου ανώτατου βενετού διοικητή της κτήσης. Στο τμήμα χειρογράφων της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης διασώζεται ολόκληρη σειρά τέτοιων περιγραφών, κυρίως για τη βενετοκρατούμενη Κρήτη, όπου ένα πρωτότυπο αρχικό κείμενο υφίσταται επανειλημμένες αντιγραφές, κατά τις οποίες είναι δυνατόν να σημειώνονται προσθήκες, αφαιρέσεις ή και εσωτερικές ανακατατάξεις του κειμένου από τους ανώνυμους αντιγραφείς. Είναι πιθανόν και με την *Breve descrittione* να έχουμε μια ανάλογη διαδικασία, η οποία όμως παρέμεινε σ' ένα πρώτο στάδιο και δε συνεχίστηκε, επειδή η Βενετοκρατία στην Πελοπόννησο είχε περιορισμένη διάρκεια με αποτέλεσμα να εξαλειφθεί σύντομα το σχετικό ενδιαφέρον γι' αυτήν.

Ερχόμαστε τώρα στα διασωζόμενα άλλα χειρόγραφα της *Breve descrittione*, την ύπαρξη των οποίων υπαινιχθήκαμε πιο πάνω. Όπως έγινε ήδη λόγος, εκτός από εκείνο της Querini-Stampalia, είναι πια γνωστό, μέσω του λεγόμενου *Κώδικα Μέρτζιου* της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πατρών, ότι στη Βιβλιοθήκη Correr της Βενετίας απόκειται αντίγραφο με την ένδειξη Cod. Cicogna, 3248/3249. Εξάλλου στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη επισημάνθηκε πρόσφατα η ύπαρξη δύο ακόμη αντιγράφων⁴¹ της *Breve*

41. Οφείλω να ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή το φίλο ιστορικό Κωνσταντίνο Κόμη που ευγενώς μου παραχώρησε φωτοτυπίες των χειρογράφων αυτών, τα οποία πρώτος επισήμανε κατά τη διάρκεια ερευνητικών εργασιών του στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη. Ευχαριστώ επίσης το φίλο ερευνητή του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας Αλέξη

descrittione που περιέχονται στους κώδικες της ιταλικής σειράς VII υπ' αρ. 1532(7639) και 2237(9209). Στον πρώτο από αυτούς, τον οποίο εφεξής μπορούμε να ονομάζουμε κώδικα Α, και στα ff. 1-8ν περιλαμβάνεται το αντίγραφο της *Breve descrittione* (από εδώ και πέρα χειρόγραφο Α), ενώ στο υπόλοιπο τμήμα του κώδικα έχει καταχωριστεί ποικίλο υλικό, σχεδόν στο σύνολό του αρχαιακής προέλευσης, όπως επιστολές, εκθέσεις και διατάγματα Βενετών αξιωματούχων του Δημοσίου: Γενικών Προβλεπτών⁴² της βενετοκρατούμενης Πελοποννήσου, Συνδίκων Εξεταστών⁴³ στην Ανατολή ή ακόμη και του Βενετού Βάιλου⁴⁴ στην Κωνσταντινούπολη κ.ά. Περισσότερο από το μισό του κώδικα, κυρίως το τμήμα των ff. 1-160, καλύπτεται από πελοποννησιακού ενδιαφέροντος υλικό, ενώ στο υπόλοιπο μέρος του αυτό αναφέρεται στη βενετική *Terraferma*⁴⁵. Στο δεύτερο κώδικα της Μαρκιανής, τον υπ' αρ. 2237(9209) που από εδώ και πέρα ονομάζουμε κώδικα Β, το περιεχόμενο είναι διαφορετικό: ορισμένα κείμενα αποτελούν αντίγραφα επίσημων βενετικών εγγράφων -π.χ. περιλαμβάνονται και εδώ εκείνα του Βάιλου της Κωνσταντινούπολης που υπάρχουν στον κώδικα Α - ωστόσο έχουμε και καταχωρίσεις κειμένων ιστοριογραφικού μάλλον χαρακτήρα⁴⁶. Η σχέση του κώδικα Β με τα πελοποννησιακά πράγματα είναι πολύ μικρή και, αν εξαιρέσουμε τα πιο πάνω έγγραφα του Βάιλου της Κωνσταντινούπολης, περιορίζεται στην *Breve descrittione* (εφεξής χειρόγραφο Β) που περιέχεται στα ff. του 124-130ν. Ο κώδικας Α είναι παλαιότερος από τον κώδικα Β, τουλάχιστον ως προς το κείμενο που μας ενδιαφέρει, δηλαδή την *Breve descrittione*. Πραγματικά, το χειρόγραφο Β προέρχεται αναμφισβήτητα από το χειρόγραφο Α και μάλιστα αποτελεί κατά τα φαινόμενα απόγραφο του, όπως συμπεραίνεται από ορισμένα εξωτερικά στοιχεία - ομοιότητες, διαφορές, παραλείψεις κ.λπ. - που παρουσιάζουν τα δύο χειρόγραφα⁴⁷. Πότε όμως πραγματοποιήθηκε η αντι-

Μάλλιανη για τη βοήθειά του στην περιγραφή του περιεχομένου των δύο κωδίκων και την αντιγραφή του δευτέρου αντιγράφου της *Breve descrittione* από τον κώδικα 2237 (9209) της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης.

42. Επιστολές και διατάγματα του Φραγκίσκου Grimani και του Άγγελου Emo από την εποχή της Β' Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο.

43. Έκθεση του Cosmo da Mosto του έτους 1543 καθώς και επιστολές του Άγγελου Morosini Σύνδικου Εξεταστή κατά τα έτη 1702-1704.

44. Τρεις επιστολές του Βάιλου Ανδρέα Memo των ετών 1714-1715.

45. Τα ff. 160-278ν καλύπτονται με έγγραφα (*scritture*) του Ανδρέα Memo από Rovigo του 1700.

46. Όπως π.χ. περίληψη (*sommario*) των γεγονότων της περιφημης συνωμοσίας του δούκα de Ossuna.

47. Στο κείμενο του χειρογράφου Α παρατηρείται κάποια αρχαικότητα στη γλώσσα, όπως

γραφή αυτή δεν μπορούμε να γνωρίζουμε ασφαλώς. Αντίθετα, είναι δυνατόν να καθορίσουμε με ακρίβεια τη χρονολογία που καταστράφηκε ο κώδικας A και ενδεχομένως καταχωρίστηκε στον ίδιο και το χειρόγραφο A της *Breve descrittione*. Πραγματικά στην αρχή του κώδικα αυτού υπάρχει σχετική με τη χρονολόγησή του ιταλική σημείωση, σύμφωνα με την οποία το 1718 ο Benetto Molin *avogador de Comun* συνέλεξε τα περιεχόμενα στον κώδικα κείμενα, που αναφέρονταν στα αξιοσημείωτα συμβάντα κατά το διάστημα της θητείας των Συνδίκων Εξεταστών στην Ανατολή (1702-1704) και ως το έτος 1708 που υπέβαλε στη Γερουσία την έκθεσή του (*relazione*) ο Άγγελος Emo επιστρέφοντας από το αξίωμα του Γενικού Προβλεπτή της Πελοποννήσου. Κατά τά φαινόμενα, τα κείμενα της συλλογής του Benetto Molin καταχώρισε στον κώδικα A ο ανεψιός του Vettor Molin⁴⁸. Φυσικά η χρονολογία 1718 είναι *terminus post quem* και για τον κώδικα B.

Ως προς το χειρόγραφο της *Breve descrittione* της Βιβλιοθήκης Correr (από εδώ και πέρα χειρόγραφο C) δεν μπορούμε να αποφανθούμε με βεβαιότητα ποια είναι η σχέση του με το χειρόγραφο A. Τα δύο χειρόγραφα παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες, κυρίως στην όλη δομή τους, αλλά έχουν και διαφορές σε επιμέρους σημεία του κειμένου. Οι διαφορές όμως του χειρογράφου C (σε σχέση με το χειρόγραφο A) στο σύνολο σχεδόν των περιπτώσεων συμπίπτουν με τις γραφές του οπωσδήποτε πληρέστερου κειμένου της Querini-Stampalia και το γεγονός αυτό μας οδηγεί στο ερώτημα μήπως το χειρόγραφο A προέρχεται άμεσα ή έμμεσα από το χειρόγραφο C. Ωστόσο, ορισμένες άλλες μικρές ενδείξεις και ιδίως κάποιες ταυτόσημες

π.χ. *negotio* αντί *negozio*, *delitioso* / *delizioso*, *habitant* / *abitanti* κ.ά. Επίσης περιλαμβάνονται περισσότερες βραχυγραφίες από το χειρόγραφο B, όπου σχεδόν λείπουν εντελώς. Ωστόσο εκείνο που δείχνει καθαρά ότι το χειρόγραφο B αποτελεί απόγραφο του χειρογράφου A είναι ένα χαρακτηριστικό σφάλμα αντιγραφής που περιέχει. Συγκεκριμένα το χειρόγραφο A στο f. 5v και στους στ. 11-13 παρουσιάζεται με την ακόλουθη μορφή: /¹¹ ...*dal Fiume Xe- /¹² rilla, come da un altro detto di Leondari, li quali si unis- /¹³ cono due ore di camino...* /¹⁴. Το αντίστοιχο τμήμα του χειρογράφου B έχει ως εξής: ...*dal Fiume Xecono due ore di camino...* Είναι εμφανές εδώ ότι κατά την αντιγραφή του χειρογράφου A - και μόνο αυτού - παραλείφθηκε ο στ. 12. Πρβλ. f. 5v, στ. 21-22 του δημοσιευόμενου χειρογράφου της Querini-Stampalia στο παράρτημα της παρούσας εργασίας.

48. Biblioteca Marciana, cl. ital. VII, 1532 (7639), στο πρώτο λευκό φύλλο: *M.S. Raccolto di Benetto Molin Auogad(or) de C(omu)n l' an(n)o 1718 di propria mano, delle cose Estrao(rdinar)ie del Sindicato di Levante sino la relaz(ion)e d' Anz(ol)o Emo Proued(ito)r G(enera)l in Morea 1708.*

M.S. il Vettor Molin fù... suo nip(ot)e ex fratre.

και στα δύο αυτά χειρόγραφα παραλείψεις στατιστικών στοιχείων, όπως π.χ. η μη αναγραφή του αριθμού των μοναστηρίων στις επαρχίες (*territorii*) του Αγίου Πέτρου της Τσακωνιάς και των Καλαβρύτων⁴⁹, μας κάνουν να πιστεύουμε ως πιο πιθανό το ενδεχόμενο και τα δύο να αποτελούν παράλληλα αντίγραφα κοινής προέλευσης.

Αν τώρα συσχετίσουμε τα χειρόγραφα Α και C με εκείνο της Querini-Stampalia θα διαπιστώσουμε όχι μόνο την πληρέστερη μορφή του τελευταίου στα επιμέρους στοιχεία του κειμένου, αλλά και μια βασική διαφορά στη διάρθρωσή του σε σχέση με τα δύο πρώτα. Πιο συγκεκριμένα, ενώ σ' αυτά ο στατιστικός πίνακας - στον οποίο ήδη τόσες φορές αναφερθήκαμε - παρουσιάζεται ενσωματωμένος στο κείμενο της *Breve descrizione*⁵⁰, στο χειρόγραφο της Querini-Stampalia βρίσκεται στο τέλος του κειμένου, όπου επιτάσσεται σαν παράρτημα. Επιπροσθέτως είναι και πιο διευρυμένος γιατί περιλαμβάνει δύο στήλες επιπλέον με στατιστικά-κτηματογραφικά στοιχεία, εκείνα δηλαδή που αναγράφουν τις εκτάσεις σε στρέμματα και *campi trevisani* της συνολικής εδαφικής επιφάνειας για κάθε *territorio* της βενετικής κτήσης⁵¹. Που οφείλεται όμως αυτή η διαφοροποίηση του χειρογράφου της Querini-Stampalia; Εδώ δύο απαντήσεις χωρούν: είτε προέρχεται από μεταγενέστερες προσθήκες και μετατροπές στο πρώτο κείμενο του Alberghetti, οπότε τα χειρόγραφα Α και C είναι πλησιέστερα προς αυτό, είτε έχει ως αιτία το γεγονός ότι η *Breve descrizione* της Querini-Stampalia διασώζει πιστότερα την αρχική μορφή του πρωτοτύπου. Θεωρούμε επικρατέστερη τη δεύτερη εκδοχή και σ' αυτό συνηγορεί το γεγονός ότι την εποχή αυτή, αλλά και γενικότερα, στα επίσημα έγγραφα τέτοιου χαρακτήρα ή και σε ανάλογα ιστοριογραφικά έργα, οι συγκεντρωτικοί πίνακες με στατιστικά στοιχεία και αριθμητικά σύνολα επιτάσσονται στο τέλος του περιγραφικού ή αφηγηματικού κειμένου τους. Εξάλλου, στη *Notizia* του Alberghetti, που τόσο κοντά βρίσκεται στο πρωτότυπο γραπτό του τοπογράφου, παρατίθεται επίσης ένας παρόμοιος πίνακας στο τέλος του δημοσιευμένου κειμένου. Βέβαια είναι εντελώς συνοπτικός και με ελάχιστα στοιχεία σε σύγκριση με όσα περιλαμβάνει ο σχετικός πίνακας των άλλων χειρογράφων, αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η συνοπτικότητα αυτή οφείλεται στην επέμβαση του Pacifico, ο οποίος περιόρισε όπως ο ίδιος ήθελε τον αρχικό στατιστικό πίνακα που ο Al-

49. Πρβλ. δημοσιευόμενο κείμενο της *Breve descrizione* της Querini-Stampalia, f. 2v, στ. 20, f. 4, στ. 13.

50. Πρβλ., ό.π., f. 8, στ. 6 κε., 14 κε.

51. Πρβλ. ό.π., f. 9, στ. 1 κε.

berghetti υπέβαλε στη βενετική Γερουσία μαζί με το υπόλοιπο *υπόμνημά* του. Του αρχικού αυτού πίνακα δεν αποκλείεται να αποτελεί αντίγραφο εκείνος του χειρογράφου της Querini-Stampalia.

Από όσα εκθέσαμε ως τώρα προκύπτει ότι το τελευταίο αυτό χειρόγραφο μας παραδίδει την *Breve descrizione* στην πιο εκτενή της μορφή. Το γεγονός αυτό, ανεξάρτητα αν οφείλεται όχι στην άμεσή της σχέση με το πρωτότυπο κείμενο του Alberghetti, αλλά σε μεταγενέστερες προσθήκες, μας υποχρεώνει ακριβώς να δημοσιεύσουμε το κείμενό της, παραθέτοντας συγχρόνως σε κριτικό υπόμνημα και τις κυριότερες διαφορετικές γραφές που παρουσιάζουν τα δύο άλλα χειρόγραφα Α και C καθώς και το χειρόγραφο Β σε μια μόνο περίπτωση. Παράλληλα αναδημοσιεύουμε από το βιβλίο του Pacifico τη *Notizia* του Alberghetti, εφόσον και αυτή διασώζει στοιχεία του πρωτοτύπου, όπως τα ονόματα των οικισμών της Πελοποννήσου, τα οποία πολύ δύσκολα θα μπορούσαμε να τα εντάξουμε με κάποιον άλλο τρόπο - μέσω του κριτικού υπομνήματος; - στην έκδοση του κειμένου της Querini-Stampalia. Ωστόσο, ακόμη και έτσι πιστεύουμε ότι εξυπηρετείται θετικά η ιστορική έρευνα που ασχολείται με τα πράγματα της βενετοκρατούμενης Πελοποννήσου.

SUMMARY

BREVE DESCRIZIONE DEL REGNO DI MOREA

The Querini-Stampalia Library contains a manuscript from an anonymous and undated historical source under the title 'Breve descrizione del Regno di Morea'. The text deals with the second Venetian period in Greece; recent historiography has made use of this source on several occasions without coming to a definite conclusion as to its date and author.

My argument in this study states that the information provided by the 'Breve descrizione' derives from a census that the Venetians carried out in the Peloponnese at the end of 1702 and the beginning of 1703, while its text was written in 1704 by Giust' Emilio Alberghetti after his return to Venice from the Peloponnese, where he had served up to the middle of that year as head of the Land Registry Office.

CONSTANTINOS DOCOS